

SHIRLEY NÄSLUND

Den mångstämmiga monstervisan – röster, intertexter och kontexter i skillingtryck om sällsamma skepnader

Till 1600- och 1700-talets skillingtryck hör vistryck om såväl blandningar av människor och djur som av varelser och artefakter. En flicka har fötts med kräftklo, en man har fått en hunds kropp, ett kalvhuvud har antagit formen av en damhårklädsel ... *Thet är eij skiämpt hwad nu är händt* kommenterar berättarrösten i ett av fallen. Men om de inte är menade som skämt, hur ska då dessa vistryck uppfattas? Syftet med föreliggande artikel är att utifrån röstförhållanden, intertexter och kontexter försöka belysa hur monsterskillingtrycken kan ha fungerat i sin samtid.

Forskningsöversikt

Flerstämmighet är ett av temana i de svenska och norska sakprosaprojekten, däribland i antologin *Den flerstämmige sakprosaen* (2002) om moderna texter och i Olle Josephsons *Vad läsarna läste* (1997) och Per

Jag tackar referenterna och Per Ledin och Anna Lindström för värdefulla synpunkter på en tidigare version av artikeln.

Näslund, S., PhD student, Swedish language, Örebro university. "The multivoiced monster song – voices, intertexts and contexts in monster broadside ballads", *ANF* 124 (2010), pp. 127–154.

Abstract: A mare has given birth to human children with hooves, a man has been transformed into a dog, the head of a calf has taken the form of a French coiffure ... These are some of the point of departures in a genre of Scandinavian broadsides from the 17th and 18th centuries. Through the broadside medium, marvellous missbirths and metamorphoses are integrated into public discourse. The performance of the songs is regarded as a discursive practise. I argue that the songs are adjusted to the frames of references of the 17th and 18th century recipients, and that these frames become activated in the interpretation process. Hence I stress intertexts and cultural contexts. The intertexts and contexts are linked to the existence of different voices in the broadsides. In an analysis of voices I extract both the text-internal and context-bounded voices. The aim is to shed light on how the monster broadside ballads functioned in their time.

Keywords: monster, broadside ballad, voice, intertext, Kristeva, Bachtin, Fairclough.

Ledins ”*Med det nyttiga skola vi förena det angenäma ...*” (1999) om 1800-talstexter. Mångstämmighet står också i brännpunkten för Staffan Hellbergs artikel ”Konflikter i grundskolans kursplaner för svenska” (2008). Vidare kombineras teoretiska infallsvinklar på flerstämmighet med konkreta analys exempel i antologin *Sproglig polyfoni* (2007). Det finns emellertid inga studier av flerstämmighet i skandinaviskt material före 1800-talet.

De svenska skillingtrycken om monstruösa skepnader är förhållandevis utforskade. Enstaka monsterskillingtryck behandlas kortfattat i Henrik Schücks *Ur gamla papper VI* (1904: 156–158), Carl Grimbergs *Svenska folkets underbara öden IV* (1916: 15) och i *Den Svenska Litteraturen I* (1987: 209). En del skillingtryck om monstruösa skepnader kommer att ingå i idéhistorikern Kristiina Savins kommande avhandling *Fortunas klädnader: lycka, olycka och risk*. I andra länder har liknande tryck företrädesvis studerats ur historievetenskapliga perspektiv. Historiker som Lorraine Daston och Katharine Park har använt sig av källtexter om monstrositet för att belysa allmänna företeelser som svunna tiders syn på abnormitet, epistemologi och estetisk upplevelse (Daston & Park 1998). I en historiografisk artikel påpekar historikern Anna Dunthorne att källtexterna om monstrositet ännu inte har studerats i sin egen rätt (2008).

Litteraturvetaren Helaine Razovsky analyserar engelska visor om monstruösa skepnader i artikeln ”Popular Hermeneutics: Monstrous Children in English Renaissance Broadside Ballads” (1996). Hon framhåller att skepnaderna i detta sammanhang tolkades som gudomliga texter att utläsas ur naturens bok (Razovsky 1996: 1). Religiösa aspekter på skillingtryck har berörts i en litteraturvetenskaplig studie av Per Andersson, Martin Bjersby och Eva Christiansen. I skillingtryck om brott har de noterat en förskjutning från en tonvikt på moralisk-religiös uppbyggelse under tidigt 1700-tal, till en tonvikt på detaljrik och rafflande framställning i trycken från sent 1800-tal (*Brott i skillingtryck: tre uppsatser* 1984: 6).

Sammanfattningsvis är monsterskillingtryck föga utforskade ur språkvetenskaplig synvinkel. En språkvetenskaplig analys kan emellertid få trycken att komma till sin egen rätt; den kan medföra den närläsning som Dunthorne efterlyser. Vidare förtjänar det skandinaviska materialet att lyftas fram, eftersom forskningen hitintills koncentrerats till brittiska tryck. I föreliggande artikel behandlas röster, intertexter och kontexter i monsterskillingtrycken. För en retorisk analys hänvisar jag till min artikel ”Monstervisan i retorisk belysning” som publiceras i ett kommande nummer av *Rhetorica Scandinavica* (exakt nummer är inte fastställt i skrivande stund).

Om skillingtryck i allmänhet och monsterskillingtryck i synnerhet

Skillingtryck är folkliga tryckalster på fyra till sexton sidor. De är utan pärmar och präntade på billigt papper. Skillingtrycken kan indelas i vistryck och prosatryck (Hedin 2004: 2). Vi ska uppehålla oss vid den förra kategorin. Vistrycken består av titelsida, eventuellt träsnitt, eventuellt prosastycke och en eller ett fåtal visor. Det största utrymmet upptas av visdelen. Dessa tryck var avsedda för spridning till den stora allmänheten. De såldes till ett lågt pris av gatuförsäljare i städerna och av kringvandrande försäljare på landsbygden från slutet av 1500-talet till början av 1900-talet (Jersild 1975: 12–14). Genom följande dagboksutdrag från början av 1700-talet får vi insyn i hur försäljningen gick till:

Jag begynte först, at gå ikring med wisor, mentro de hade en snål åtgång, hwartil det ey litet halp, at naturen begåfwadt mig med en stark och bråmande sångröst. Ty jag drog munnen up til öronen och skrek, som en sjögast.

(Mats Westerbergs *Lefvernes Beskrifning* 1973: 17)

Av denna dagbok och andra samt av innehållet i en del skillingtrycksvisor framgår att försäljaren sjöng de visor han saluförde, både för att göra reklam för dem och för att lära ut melodierna (Jersild 1975: 14–15).

Materialet för denna studie består av skillingtryck som utgår från spektakulära missbildningar av folk och få, överskridanden av gränsen mellan människa och djur, varelse och artefakt. Företeelserna kan sammanfattas med ordet *monstra*, i singular *monstrum*, den latinska term som de lärde under 1600- och 1700-talen använde sig av för att beteckna dem, en term som för övrigt även förekommer i en skillingtryckstitel: *Monstrum propheticum* ... (1631).

Genom sökning i Kungliga bibliotekets kortkatalog över skillingtryck har jag funnit åtta svenska monsterskillingtryck om folk och få. För att dryga ut materialet och göra en utblick mot Skandinavien har jag kompletterat med två motsvarande danska tryck. Antalet tryck – tio – kan förefalla litet, men då bör man ha i åtanke att endast 170 skillingtryck från svenskt 1600-tal har bevarats (Jersild 1975: 14). Nio av de tio monsterskillingtrycken härrör från perioden 1631–1721. Koncentrationen till denna period har flera orsaker. Fascinationen för deformerade kroppar har en parallell i barockens och manierismens sinne för det abnormas estetik. Den har också en parallell i de samtida vetenskapsmännens intensiva studier av kroppen och dess variationer, inte minst av hybridformer

som hermafroditer (Park & Daston 1998: 231ff.). Det förnyade intresset för antikens skrifter hade dessutom inneburit att Ovidius' *Metamorfoser* blivit omåttligt populär liksom Plinius' monsterrika *Naturalhistoria*. Vidare nalkades jorden sitt slut enligt uträkningar, vilket innebar att apokryfernas berättelser om monsterfödslarna som föregick Babylons fall aktualiserades och gav extra uppmärksamhet åt samtidens deformerade kroppar (Sandblad 1942: 225).

Skillingtrycken som ligger till grund för denna studie är:

	Kodnamn
1. <i>Klage-Sång huru oförwägen och oförnuftteligh Menniskian är ...</i> , 1673, KB.	Hundmannen 1 ¹
2. <i>Ett förskräckeligit och grufweligit Exempel ...</i> , 1673, KB.	Hundmannen 2
3. <i>En kort Berättelse om Den under-wärde Människian...</i> , 1691, UUB.	Fiskmannen
4. <i>En sanfärdig Berättelse Om en Undersam Missfödzel...</i> , 1707, KB.	Kräftflickan
5. <i>Synda-ånger/ Vthbrustin...</i> , 1691, KB.	Fontangkalven
6. <i>Fontange Predikan/ Lemnad Utu öpnad graf ...</i> , 1716, KB.	Fontangbarnet ²
7. <i>En sällsam och underlig Missfödzel ...</i> , 1721, KB.	Hästbarnen
8. <i>En Ny Wijsa, Om en Dotter ...</i> , 1808, KB.	Lejonflickan
9. <i>Monstrum propheticum...</i> , 1631, KB i Köpenhamn.	Grismonstret
10. <i>Et underligt Spectacel Hvorledis ...</i> , 1719, KB i Köpenhamn.	Människokalven

Titlarna är mycket långa. För enkelhetens skull kommer jag fortsättningsvis att benämna skillingtrycken med kodnamn efter de djur och föremål monstren i dem antogs likna.

Dialogiska relationer

Ett monsterskillingtryck innehåller dialogiska relationer mellan dess olika delar och skapar dialogiska relationer mellan texten och mottagaren samt mellan texten och andra texter i samtiden. Enligt litteraturvetaren och språkfilosofen Michail Bachtin är språket till sitt väsen fyllt av dialo-

¹ Det finns två olika versioner av vistryck från 1673. De har olika titelsidor, träsnitt och prosastycken, men samma visa. Det finns dessutom ett prosatryck från samma år och en tidigare prosavariant från år 1632. De renodlade prosatrycken behandlas dock inte i denna artikel.

² Trycket finns även återgivet i Jesper Swedbergs *Schibboleth. Svenska språketz rycht och richtighet* (Skara: 1716), s. 415–421.

giska relationer på alla nivåer, från ett enstaka ord med ironisk touche till hela genrer som satt avtryck på andra (Bachtin 1991: 196). I en beskrivning av Bachtins språksyn har litteraturfilosofen Julia Kristeva myntat termen *intertextualitet*. Intertextualitet innebär att varje författad text bygger på andra texter och varje läsning av en text på erfarenhet av annan textläsning (Kristeva 1980: 68). En text är med andra ord inte någon monolitisk enhet, utan en mötesplats för många olika texter, dvs. intertexter, såväl vid textskapandet som vid textavkodningen. Återgår vi till Bachtin behöver motsvarigheten till en intertext inte utgöras av en hel text, utan även ett enstaka ord kan fungera intertextuellt. Språkvetaren Norman Fairclough har utvecklat en analysmodell som binder samman de tre dimensionerna text, intertext och kontext. Enligt Faircloughs modell beläggs textens intertexter genom en språkvetenskaplig närläsning, varpå valet av intertexterna i fråga analyseras som uttryck för samhälls- och kulturkontexten – olika sociala och kulturella perspektiv manifesteras genom intertexterna (Fairclough 1992: 72).

I Bachtins och Kristevas efterföljd har Fairclough lyft fram det mångtydiga i texter: ... *texts may be linguistically heterogenous, i. e. made up of elements which have varying and sometimes contradictory stylistic and semantic values* (Fairclough 1995: 189). Enligt Fairclough kan en text vara mer eller mindre heterogen, mer eller mindre fylld av olika genrer, diskurser och röster. Graden av heterogenitet relaterar han till samhällets tillstånd; ju mer social förändring och konflikt desto mer heterogena texter (Fairclough 1995: 189). En bidragande faktor till mångtydigheten i en text är att olika röster kan brytas mot varandra i den; olika personer kan få ordet och de kan tala på olika sätt. Liksom hos föregångaren Bachtin utgör *röst* ett nyckelord i Faircloughs textanalys (Ledin 1997: 70, 72).

Intertextualitet och röst är inga klart avgränsade analysenheter. Ajagán-Lesters, Ledins och Rahms avsnitt "Intertextualiteter" i *Teoretiska perspektiv på sakprosa* (2003) avrundas med en uppräkningslista av de många innebörderna i intertextualitetsbegreppet. Inte heller finns det någon definitiv modell för att extrahera röster ur en text. Vidare tenderar intertext och röst att sammanfalla.

Jag kommer att försöka skilja mellan röst i bemärkelsen vem som för talan och intertext i bemärkelsen inflytande från andra texter, genrer och diskurser, även om denna åtskillnad inte alltid låter sig göras. Formellt sett betraktar jag varje text med finalitet som en röst. Överfört på ett monstreskillningstryck innebär det att alla fristående enheter har röststatus. Till exempel utgör träsnittet en röst och dess kontakt med betraktaren i form av blickar och miner visar på röstens modalitet. Jag kommer

att frilägga textinterna och kontextbundna röster, sändar- och mottagar-röster. Beträffande de textinterna rösterna undersöker jag i vems mun orden läggs. Till exempel kan nya sändarröster tillföras genom inbäddningar, och en dialog kan skapas genom negerade satser eller genom att ord läggs i munnen på mottagaren. Beträffande de kontextbundna rösterna relaterar jag till den situationskontext som skillingtrycken ingår i. I undersökningen av intertext i bemärkelsen inflytande från andra texter, genrer och diskurser kommer jag att frilägga inflytanden på kompositionsnivå, uttrycksnivå, melodisk nivå och topiknivå.

Multimodalitet och röstdistribution

Monsterskillingtrycken från 1600-talet och 1700-talets början omfattar titelblad, träsnitt, eventuellt ett prosastycke samt en eller flera visor på vers. De olika delarna har olika grafisk utformning och olika sätt att förhålla sig till mottagaren. I detta avsnitt gör jag en sekvensbeskrivning utifrån textens materialitet. Jag förbinder de olika grafiska enheterna med olika röster och olika funktioner.

Nyhetsrapportören – titelbladets röst

I materialet finns det två typer av titlar. I den ena fokuseras den monstruösa kroppen. Som exempel kan nämnas det danska skillingtrycket om Människokalven:

Et underligt Spectacel Hvorledis En Koe haver født en Kalf her uden for Staden paa Vester Broe / og samme Kalf haver haft et Hovet snart som et Menniske at sec til / med et stort støcke Kiöd i Panden / og derunder sad tvende øyen / og en Mund hafde hand efter et Menniskis Mund.

I den andra titeltypen fokuseras innebörden av kroppen som i Fontangkalven³:

Synda-ånger Vthbrustin När dhen ynkelige / Förskräckeliga och allom Menniskiom Fasliga Misfödzel / sigh tilldrogh i Södermanland Åhr 1691 uppå ett widibekant Ställe.

³ Fontangen var en kontroversiell damhårklädsel från Frankrike. Den dekorerade huvudet på höjden och bestod av pipade, styvstärkta spetsar som stod lodrätt över hjässan (*Nationalencyklopedin* bd 6 1991: 497). Fontangen blev en sinnebild för utrikisk flärd, och i kyrkorna förekom det särskilda predikningar mot den (Wieselgren 1835: 418).

Rösten i den danska titeln tillhör nyhetsrapporteringens sfär. Angivandet av platsen och de fysionomiska detaljerna – *med et stort støcke Kiöd i Panden (...) og en Mund hafde hand efter et Menniskis Mund* – styrker händelsens autenticitet. Samtidigt är denna exakthet också vanlig i skillingtrycken sfär. Skillingtrycken rapporterar ofta extraordinära nyheter, såväl sanna som fiktiva. Rösten i den svenska titeln förmedlar också en nyhet, *Synda-ånger Vthbrustin*, men anslaget är kraftigare, bl.a. till följd av de laddade adjektiven *ynkelige*, *Förskräckelige* och *Fasliga*. Båda rösterna positionerar innehållet som sensationellt, den förra genom *underligt* och dröjandet vid de fysionomiska abnormiteterna, den senare genom en hel räkka av kraftfulla adjektiv. De sensationella inslagen i titlarna är med all sannolikhet valda för att locka till köp. Rösterna i båda titlarna intar ett ganska distanserat förhållande till mottagaren. De enda orden som kan omfatta mottagaren är *her* i *Människokalven* och *Menniskiom allom* respektive *widibekant* i *Fontangkalven*.

Kroppen som emblem – träsnittets röst

I likhet med övriga skillingtryck från samma period är träsnittet i regel placerat på titelsidan (Jersild 1975: 12). Illustrationen medverkar till att styrka händelsens autenticitet. Vidare är träsnittet ofta kopplat till en fras i visan som uppmanar mottagaren att betrakta skepnaden och dra lärdom av den, som i *Kräftflickan*:

Bild 1. Ur visan om Kräftflickan.

Att kroppen ska beskådas understryks av att den är uppställd på en scen. Av uppmaningen *Betrachtom thet hwar en / Til boot af odygdz meen* att döma, ska träsnittet inte bara ses som en återgivning av en spektakulär fysiologi, utan även som en varning och en sinnebild för åhörarens syndfullhet. Uppmaningen till mottagarna att betrakta skepnaden och dra lärdom av den erinrar om den samtida mycket populära emblemkonsten. Denna konst härrör ur renässansplatonismens lära om att sanningen är förborgad och kräver en bild för att kunna uttryckas. Emblemmatiken kunde omfatta en bild, ett motto och en text som utlade bildens innebörd. Denna konstform ansågs vara ett effektivt pedagogiskt medel, och den kom därför att användas i moralisk undervisning (Olsson 1963: 429, 435 och hans artikel *emblemantik* i NE). Ett monsterskillingstryck med en mycket emblemlik uppbyggnad är Hundmannen 1 som innehåller ett träsnitt, mottot *Felix quem faciunt aliena pericula cautum* (ungefär: Lycklig den som drar lärdom av andras fall) och en utläggande visa.

Ett annat exempel på en visa som uppmanar mottagaren att betrakta den monstruösa kroppen är Fontangkalven:

13.

Men gack hijt kom här beskoda / du
som ingen mer lijk / Ett Späcktakel
som tig bådar / dhet är mer än Dief-
lom lijkt / kan du här see ditt Conter-
fei, sådan Högfärd har du på dej.

(min fetstil)

Åhöraren uppmanas att både aktivera sina rörelser och sitt synsinne, eller rättare sagt att skapa en fiktion av att han förflyttar sig in i visan och nära beskådar det monstret som förkroppsligar hans moraliska förvridenhet. I *kan du här see ditt Conterfei ...* har mottagaren slutligen länkats samman med monstret. Razovsky kommer fram till en liknande slutsats; under visans gång sker en process som mynnar ut i att åhöraren identifieras med monstret. Därmed blir åhöraren del av texten och tvungen att läsa sig själv, dvs. rannsaka sig själv (Razovsky 1996: 4, 7). En liknande process iscensattes på de anatomiska teatrarna under samma period. Den livlösa kroppen vars inälvor blottades av dissektionskniven skulle erinra åskådaren om hans egen förgänglighet (Johannisson 1997: 31).

Vidare kan uppmaningen att betrakta den monstruösa kroppen relateras till ordet *monstrum* som ursprungligen betecknar en missbildad kropp med ändamålet att visa något (*monstrare*) och varna för eller förkunna något (*monere*). Ordet *monstrum* har från början varit synonymt med *järtecken från gudarna* (SAOB, spalt M1321). Sedan forntiden hade

deformerade kroppar tolkats som ingripanden från högre makter, guda-sända tecken att dechiffreras av de vise (Fielder 1993: 20). I det engelska trycket *The true discription of two monstrous Chylidren* (1565) hänvisar författaren till *monsters* etymologi i sin framställning av deformationer som lärosatser, *lessons*, sända av Gud:

... they are lessons / & scolynges for us all (as the word monster shewith) / wherby / god almyghtye of hys greate mercy and longe suffe / rance, admonysheth us by them to amendmente of / our lyves / no less wycked ...

(*Ballads and Broad-sides chiefly of the Elizabethan Period*,
1912: ballad no. 62, min fetstil)

Författaren styrker sitt påstående att de deformerade kropparna är en form av didaktiska meddelanden genom att hänvisa till själva ordet *monster*: *as the word monster shewith*.

Träsnittet utgör således också en röst, eftersom det ska uppfattas som en återgivning av originalmeddelandet från Gud. Bildens emblematiske funktion gör att den intar en mer självständig position än vanliga illustrationer. Vidare framställs monstren i träsnitten som levande, fastän flera av dem är dödfödda eller avlidna strax efter födelsen. Det kan sättas i samband med deras mission; oavsett deras livsduglighet har de ett budskap att framföra. Kanske är det också därför som de flesta monster betraktar mottagaren. I sju av de nio skillingtrycksbilderna vänder de huvudet i frontalposition mot denne, som i Fontangkalven och Hästbarnen:

Bild 2. Fontangkalven.

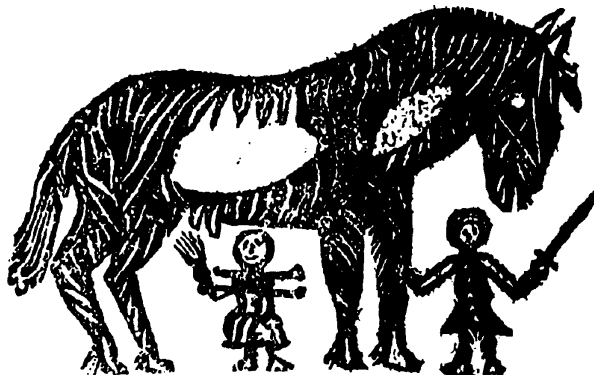

Bild 3. Hästbarnen.

Som framgår av bilderna drar både det ena hästbarnet och fontangkalven på munnen. Av allt att döma uttrycker de glädje, vilket går stick i stäv med visornas allvarsord. De muntra minerna kan kanske förklaras av det karnivalistiska skrattet som upphäver allvaret i religiösa praktiker (Bachtin 1986: 91–92). De uppdragna mungiporna kan även vara utslag av att ytterligare ett tolkningslager föreligger. Lika gammal som traditionen att betrakta monstren som gudomliga allvarsord är föreställningen om dem som lustiga infall av naturen, s.k. *lusus naturae* (Fielder 1993: 231). Det var inte ovanligt under barocken att missfoster avbildades med skratande munnar i en allvarlig kontext. I till exempel ett kyrkohistoriskt verk från 1600-talet avbildas ett dödfött missfoster med munter min, medan det i texten relateras till kungens död och den yttersta dagens snara ankomst (Baazius 1642: 791–792, 820). Träsnitten går i dialog med mottagaren och de förefaller ha en emblematisk funktion, men om de skrämde eller underhöll eller bådadera är svårt att avgöra i de flesta fall. Den glada flickan på bilden ovan håller ett hotande ris och en likbår i händerna, pojken ett svärd som symboliserar krig (Hästbarnen, strof 4).

Visans skikt av röster

Skillingtrycksförsäljarens röst

Skillingtrycken domineras av en eller flera visor på vers. Den första visan innehåller en tolkning av den deformerade kroppen. De andra kan bygga ut tolkningen eller ha ett fristående sakralt innehåll. I flera monstervisor flätas försäljarens stämma in i berättarrösten i den inledande strofen. I visan om Hästbarnen kan vi höra hans röst eka genom seklerna, hur han vill få de förbipasserande att lystra, stanna till och med nyhets- och nytto-motiv förmå dem att köpa hans häften:

ACH hör doch til o Christen man/
Hwad nyt du här af hämta kan/
I desse farlige tider. Här wisas
dig Gudz stränga hoot/ Om du ey
gör snart syndabot/ Gud tig ey läng-
re lider.

Han apostroferar den som går eller står i hans närhet genom flera utpekande du-tilltal och det allomfattande *o Christen man*, uppmanar denne att vända sin uppmärksamhet mot honom genom ett affekterat utrop (*ACH hör doch til*), visar att det är något nytt han har att erbjuda (*Hwad nyt du här af hämta kan*), vilket framställs som extra angeläget genom hänvisningen till *desse farlige tider*.⁴ Därefter följer en kort resumé av innehållet, som tar fasta på en hotbild varur slutsatsen kan dras, att den som tar till sig skillingtryckets innehåll kan undkomma Guds vrede. Som Natascha Würzbach har påpekat i *The rise of the English street ballad* är visans första strof ofta anpassad till försäljningssituationen (1990: 59).

Ett annat exempel på hur skillingtrycksförsäljarens röst kan vara in-
flätad i den första strofen finns i visan om Fontangkalven:

O Du arma Mull och Aska / O du
Usle Adams Barn / som onödigt
här mån braska / Snarder uti Synde-
garn / kom och hör wad iag tig råder /
eliest mister tu Gudz Nåder.

Även här tilltalas mottagaren direkt med ett affekterat utrop med religiösa undertoner: *O Du arma Mull och Aska*, ett stående uttryck som karaktäriserar honom som förgänglig. Precis som i föregående fall innehåller denna första strof flera utpekande du/dig-tilltal liksom användningen av pronomenet *här* som omsluter mottagare och sändare i samma rum, ett personligt hot och en uppmaning att spetsa öronen. Frasen *kom och hör* anmodar mottagaren dessutom att förflytta sig i riktning mot sändaren.

Guds inbäddade röst

Vidare rymmer visan Guds röst. Gud antas vara den yttersta sändaren, upphovsmannen till den monstruösa kroppen som visan utgår från. Där-
om vittnar den nyss citerade strofen ur Hästbarnen: *Här wisas dig Gudz stränga hoot*, eller som visan i Hundmannen 1 & 2 uttrycker det:

---

⁴ Versalerna i ACH ska inte uppfattas som extra starkt anslag. Det var helt enkelt vanligt att skriva de två eller tre första bokstäverna i en skillingtrycksvisa i versaler.

18.

Gudh i Himblen predijkar själv/
 At mång Gudhfruchtig ther wid skiälff/
 Til Bättring han oss kallar/
 Medh Sool och Måne Stiernor all/
 Planeter/Himblens krafft och skall/
 Til Bönen låt oss falla.

(min fetstil)

Förvandlingen av en man till hund framtes endast som ett av flera exempel på hur Gud meddelar sitt missnöje med människorna genom att ingripa i naturens gång. Guds auktoritativa röst träder fram, hur han predikar och kallar människorna till bättring. I visan är Guds röst inkapslad i visjagets röst. Gud kommer inte till tals direkt utan genom en *inbäddning* (Hellspong & Ledin 1997: 175). Kanske skulle man kunna säga att Guds röst även är inbäddad i träsnittet, eftersom han förutsätts tala genom monstrets kropp, som sedan har återgivits.

Predikantens röst

Utifrån monstervisornas uppbyggnad skulle man kunna säga att de innehåller en predikande röst. Den vanligaste predikomodellen under stormaktstiden var en linjär modell där fem moment följde på varandra: *exordium*, *paraphrasis*, *dogmatopoiesis*, *applicatio* och *peroratio*. I *exordium* presenterades temat, men huvuduppgiften var att fånga åhörarnas uppmärksamhet. I *paraphrasis* gavs en omskrivning av en bibeltext i klagörande syfte. Sedan följde texttolkningen, *dogmatopoiesis*. Därpå skedde en övergång till tillämpningen, *applicatio*, då det handlade om att visa vilka lärosatser texten hade att förmedla till de närvarande åhörarna. Slutligen hade predikan en avrundning, *peroratio*, som oftast bestod av en bön (Stenberg 1998: 69–73, 79). Om man tolkar en monstervisa utifrån denna struktur, innebär det att den inleds med ett parti som försöker fånga åhörarens uppmärksamhet (*exordium*), varpå en beskrivning av kroppen och omständigheterna kring den ges (*paraphrasis*) (kroppen i sig är att betrakta som ursprungstexten). Sedan följer en tolkning av dess skapnad (*dogmatopoiesis*), och i nästa steg visas hur denna tolkning angår åhöraren (*applicatio*). Avslutningsvis utmynnar visan i en bön (*peroratio*).

Monstervisans struktur ska nu belysas i en paradigmatiske sammanställning av hur varje visa ordnar sina moment. I tabellen står X för frånvaron av ett moment.

Tabell 1. De homiletiska momentens förekomst och längd.

Tryck	Exordium	Paraphras	Dogmatopoiesis	Applicatio	Peroratio
Hundman 1	Strof 1: Åhöraren tilltalas	Strof 2–3 (även i prosastycke)	Strof 4–21 (sammantvinnat med <i>applicatio</i>)	Strof 4–21 (sammantvinnat med <i>dogmatopoiesis</i>)	Strof 22: Bön
Hundman 2	Strof 1: Åhöraren tilltalas	Strof 2–3 (även i prosastycke)	Strof 4–21 (sammantvinnat med <i>applicatio</i>)	Strof 4–21 (sammantvinnat med <i>dogmatopoiesis</i>)	Strof 22: Bön
Fiskman	Strof 1: Gud tilltalas	Strof 2 (även i prosastycke)	Strof 2–3	Strof 4	Strof 5: Hänvändelse till Gud
Kräftflicka	Strof 1: Åhöraren tilltalas	Strof 2–6 (även i titeln)	Strof 7–8 + bildtext	Strof 8–9 + bildtext	Efterföljande tyska dikt slutar med bön.
Fontangkalv	Strof 1: Åhöraren tilltalas (i strof 2–7 skildras livets förgänglighet)	X (ordet <i>widibekant</i> i titeln förutsätter att missfödseln redan är känd)	Strof 15–16: Implicit kopp- ling till monstret genom skild- ring av hur det franska modet <i>förvändt</i> den gamla svenska adeln.	Strof 9–14, 17–19	Strof 20–21: Bön
Fontangbarn	X (strof 1–3 handlar om den dödes ansträng- ningar att tala)	I titeln och fot- noterna till visan	Strof 4–13	Strof 14–22	Strof 23: Förhoppning om bättre tider uttrycks
Hästbarn	Strof 1: Åhöraren tilltalas	Strof 2–8	Strof 10–11	Strof 11	Strof 12: Bön
Lejonflicka	Strof 1: Åhöraren tilltalas	Strof 2–14	Strof 15	Strof 16 (visan slutar i <i>applicatio</i>)	X
Grismonster	Strof 1: Åhöraren tilltalas	Strof 17	Strof 5–16	Strof 3, 22, 23	Strof 24–25: Bön
Människokalv	Strof 1–4: Retoriska frågor och åhörartilltal	Strof 5–7 (även i titeln)	Strof 9, 12–16	Strof 10–11, 17–20 (visan slutar i <i>applicatio</i>)	X

Enskilda moment som exordium behöver i sig inte ha någon koppling till predikan, inte heller följderna av några moment efter varandra, men när som här är fallet minst fyra av de fem momenten som utmärker en predikosekvens återkommer i monstervisorna torde det bero på att de är besläktade med predikan. I synnerhet visar de avslutande bönerna på det. Även innehållsmässigt har visorna likheter med predikan. Temana är synd, hot om Guds straff och uppmaning till botgörelse.

Mottagarens motsträviga röst

Monstervisorna från 1600-talet och 1700-talets början är mycket dialogiska. De innehåller återkommande hänvändelser både till mottagaren och till Gud. De låter också en modellmottagare komma till tals på ett mer eller mindre explicit sätt. I det inledningsvis citerade *Thet är eij skiämt hwad nu är händt* (apropå en metamorfos från en hädande människa till hund) anas en motröst till sändarens röst. Denna röst uppfattas som hävdande det motsatta: *Thet är skiämt hwad nu är händt*. Som Fairclough och senare Eva Skafte Jensen uppmärksammat, används negationer ofta i polemiserande syfte; de frambesvärjer en röst som hävdar den icke-negerade motsvarigheten (Fairclough 1992: 121–122, Jensen 2007: 268). Genom iscensättandet av en mottagarröst kan sändaren föregripa mottagarens eventuella invändningar och argumentera mot dem.

Visorna kan även innehålla iscensättningar av modellmottagarens rörelser. Där om vittnar följande strof ur Fontangkalven:

9.

Träd här fram med öppna Ögon /
Högfärdz fulla Menniskio Kropp /
stick eij Finger i din Öron / men besce
Naturens Lopp / hwad Gud dig här
målar före för dhet onda du mån göra.

(min fetstil)

Precis som i fallet med *Thet är eij skiämt hwad nu är händt* implicerar negationen i *stick eij Finger i din Öron* att modellmottagaren står för den icke-negerade motsvarigheten. I detta fall får han inte framträda med sin röst, utan med sin rörelse eller sin intention att utföra en rörelse som motsätter sig sändarens projekt.

Modellmottagarens invändningar kan också ha karaktären av frågor och påståenden. Så är fallet i Fontangbarnet där modellmottagarens röst framträder genom direkt anföring:

19.

Men hwad / så säijen i / wil oss then dö-
de Presten? Wi hafwom redan glömt then
förra nöd af pesten; Oss ei til hierta går then
fahra / som nu ses; Så är ock vtan wigt
then lära / som oss ges

Modellmottagarrösten ger uttryck för en ovilja att ta det döda missfostrets förkunnelse på allvar. I nästa strof bemöter sändarrösten denna ovilja på följande vis:

20.

Rett så / min röda hand / jag recker Er
och säger: At lif och död för Er på spetzen
lik som väger; Men döden äntå mer ibland
så mongas blod / Och wil nu nederslå Ert
styfwa stolta mod.

En illusion skapas av att den dödfödde närmar sig mottagaren i rummet och berör honom med sin *röda hand*. Samtidigt framförs budskapet att mottagarens liv hänger på en tråd. Kombinationen av beröring med en deformerad varelse från graven med hotet om döden är effektiv och bildar en kontrast mot den sorglösa mottagarrösten i den föregående strofen. Iscensättandet av en dialog mellan sändare och mottagare ger också nerv åt det moraliserande budskap som visan förmedlar.

Sammanfattningsvis framstår modellmottagarens röst som motsträvig. Den företer mottagaren som en aningslös person som måste upplysas om den allvarliga situation han befinner sig i.

Fallstudie av ett mångstämmigt monsterskillingtryck

I detta avsnitt genomförs en analys av rösterna i ett och samma tryck, Fontangbarnet med den ursprungliga titeln *Fontange Predikan / Lemnad Utu öpnad graf...* (1716). Detta skillingtryck saknar melodihänvisning, vilket var ganska vanligt i äldre tider. Endast hälften av vistrycken från perioden före 1800 innehåller melodihänvisning (Jersild 1975: 71). Som nämnts tidigare kunde skillingtrycksförsäljaren lära ut melodierna genom att sjunga dem.

Nyhetsrapportören – titelbladets röst

Titelbladet lyder:

Fontange Predikan / Lemnad Utu öpnad graf på Habo Kyrkiogård / Af ett Dödfödt Barn / Hwilket af sådan skapnad Som nästfölliande sijdas Figur uthwijsar / i werlden kom then 13 Augusti 1715 / i hemmanet Giöla / i Habo församling / hafwande en fontange på hofwudet högre än sielwa ansichtet; en snipp i pannan med smått krusat hår ther vnder / samt wid tinningarna; en hengiande sante wid wenstra kinbenet. Ingen näsa / men små näseboror. Ingen öfwerlep. Then högra handen röd; then wenstra hwit.

Rösten har en rapporterende, saklig ton. Den framställer inte den deformerade kroppen som sensationell, vilket är fallet med många liknande tryck som innehåller titelblad med ord som *sällsam*, *underwärd*, *undersam* m.m. Precis som i det tidigare nämnda trycket om Människokalven styrker angivandet av tid och plats liksom den utförliga fysionomiska beskrivningen händelsens autenticitet. Och precis som i Människokalven kan dröjandet vid de fysionomiska abnormiteterna i sig ha en sensationell verkan. Förhållandet till mottagaren är distanserat. Det finns inga tilltal av mottagaren.

Kroppen som emblem – träsnittets röst

Träsnittet är förlagt till skillingtryckets andra sida, vilket det ensamt upptar:

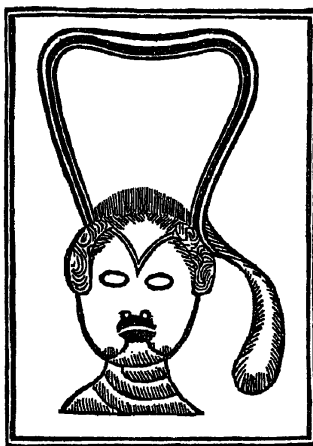

Bild 4. Fontangbarnet.

I analysen av träsnittet kommer jag att följa Gunther Kress' och Theo van Leeuwens modell för interpersonell bildanalys. Den döda varelsens tomma ögonhålor riktas direkt mot mottagaren. Enligt Kress och Leeuwen uttrycker en utblickande bild en begäran efter en reaktion (Kress & van Leeuwen 1996: 122). En annan faktor som påverkar den interpersonella relationen mellan bild och betraktare är bildramen. I det här fallet är det fråga om en närbild med fokus på huvudet. Närbilden signalerar en nära relation mellan bildjaget och betraktaren (Kress & van Leeuwen 1996: 131). Attityden handlar om betraktarmakt och bildmakt, om betraktaren ser ner eller upp på det avbildade. I det här fallet är bildvinkeln i ögonhöjd, vilket signalerar att det råder en jämlik relation mellan betraktaren och det avbildade (Kress & van Leeuwen 1996: 154). Avslutningsvis ska vi behandla träsnittets engagerande styrka. Denna bygger på om personen på bilden är avbildad i frontalposition eller i profil. I det förra fallet medför det en hög grad av engagemang (Kress & van Leeuwen 1996: 154). Genom att den deformerade varelsen står ansikte mot ansikte med betraktaren förväntas betraktaren att engagera sig i den.

Träsnittet utgör ett starkt anslag och ett starkt tilltal av mottagaren. Där om vittnar närbilden, frontalpositionen och ögonkontakten. Det finns en tydlig relation mellan träsnittet och den efterföljande vistexten. I träsnittet har missbildningen på huvudet gestaltats som en fontang. I visan bildar den utgångspunkt för en uppmaning att ta avstånd från flärd: *Lär af Fontangen min / som har sin styfhet mist / At legia fiädrar ned / och se på JEsom Christ* (strof 15). Träsnittet har en emblemliknande funktion såtillvida att det inte bara är en avbildning av en död kropp, utan också rymmer ett budskap som utläggs i den efterföljande visan. För att återknyta till Kress och Leeuwens modell signalerar frontalpositionen att det råder en jämlik relation mellan bildjaget och betraktaren och närbilden tyder på att denna relation är intim. Den monstrosity och mottagaren närmas varandra, vilket överensstämmer med den förras funktion att visa fram mottagarens förvridna seder.

Träsnittet kan också ha haft funktionen att injaga en uppbygglig fruktan. Enligt 1600-talets affektlära kunde en människa som behärskades av onda affekter omvändas genom att drabbas av en starkare affekt. Fruktan räknades till de starka, sedeförbättrande affekterna (Ekedahl 1995: 50). Träsnittet väcker fruktan därför att det gestaltar en överträdelse av gränsen för det levande och det döda. Den deformerade kroppen är död, men står upp som en levande. Att det är någon som rest sig från graven, från de dödas sfär för att rikta sig till de levande, understryks av att ansiktet blickar ut mot betraktaren med tomma ögonhålor.

Visans skikt av röster

I inledningen till visan berättar den döda deformerade varelsen om hur illa utrustad den är för att kunna föra ordet:

3.

I olag jemwäl är min munn och späda
tunga / At föra warnings ord och bätrings
wiso siunga. Så är ock hwar min lem och
hela kroppens del / I mull och dödass bo / nu
både styf och stel

I de efterföljande två stroforna lämnas därför ordet över till de missbildade lemmarna, vilka liknas vid en fontang och en *pannesnipp*:

4.

Doch som Fontangen min och högt vphista
Segel / (b) Sig werldens barnom wil framte
en bätrings spegel/ Min sante Pannesnipp
sig säija wara werd? / At mans och fruens-
folck predika theras flerd:

5.

Så många the tå först / wid jag nu tiger /
tala / (...)

De missbildade kroppsdelarnas röster bäddas in i den dödfödda varelsens röst: *Min sante Pannesnipp sig säija wara werd? / At mans och fruensfolck predika theras flerd*. Även om fontangen var en utstyrsel för kvinnor, får den tjäna som symbol för båda könens fåfänga (senare i trycket kritiserar männens användning av puder). Längre fram i visan återtar hela varelsen ordet.

I den fjärde strofen, som ovan är återgiven, finns fotnoten (b):

(b) Fontangen, Santen och pannesnippen woro af tiock dubbel hud. Öfwerst på Fontangen en öpning, hwarigenom wädret / som måste tilförnde hade giordt honom styf och stinn / hade utbrustet / och han theraf hade slaknat. Back på Fontangen woro en hop slarfwor / såsom krus och lagor Omkring halsen och ned åt bröstet en kant såsom af ene öpen tröjo.

Sammanlagt innehåller visan sex fotnoter med kommentarer till skepnadens skapnad och andra omständigheter som information om föregående års fontangpredikningar. På så vis interfolieras varelsens och dess deformationers röster med en kommenterande röst utifrån. Kanske kan den

identifieras med upptecknarens röst. Enligt titelbladet har pastor Martin Seth upptecknat denna predikan från graven.

Trycket heter *Fontang-Predikan*, vilket innebär att det ska tolkas som en form av predikan. Den deformerade kroppen framstår som en predikare genom tidigare nämnda *Men hwad / så säijen i / wil oss then döde Presten?* och nyssnämnda *Min sante Pannesnipp sig säija wara werd' / At mans och fruens-folck predika theras flerd* (min fetstil). Vidare relaterar såväl visan som fotnoterna till en fontangpredikan som hade ägt rum fyra år tidigare, men vars budskap inte hade hörsammats. Visans explikativa och applikativa innehåll överensstämmer också med samtida predikan liksom den avslutande varningen om att Gud kommer att straffa *Swea syndaland* genom att låta dess fiender bekriга det (jämf. Ödman 1997: 482). Den monstruösa kroppen och dess delar talar med en predikande röst.

Den monstruösa varelsen påpekar att den tjänar som förmedlare av Guds ord: *Guds hand i vilken jag är ler och klimp av jord / Och nu ett underverk av Högstas allmakts ord* (strof 7, min fetstil). Texttexternt rymmer visan således också Guds röst. Den monstruösa kroppen tolkas som en slags text från Gud i enlighet med gammal sedvänja. Föreställningen om Guds bakomliggande röst ger auktoritet åt innehållet.

Som tidigare nämnts iscensätts även en modellmottagares motsträviga röst. Således skapas en anledning att lägga emfas vid budskapets allvar.

Skillingtrycket avslutas med följande grotesk:

Bild 5. ur *Fontange-Predikan*.

Det här är ytterligare en grafisk enhet och bör därför tolkas som ytterligare en röst. Men vad vill den säga? Grotesker är lekfulla arrangemang och består ofta av monstruösa blandningar av växter, människor och djur.

I *Ornament-Grotteske* har Friedrich Piehl beskrivit groteskens funktion som antonymisk och ifrågasättande (Piehl 1962: 180–181). Grotesken överensstämmer med skillingtryckets innehåll såtillvida att det handlar om monstrositet, men den erinrar snarare om synen på monster som *lusus naturae* än som gudomliga meddelanden.

Det finns minst åtta olika röster i *Fontange-Predikan* varav flera förhåller sig på olika sätt till mottagaren. Titelns inledande rapporterande röst är saklig och distanserad. Träsnittets röst är engagerande och nära. Visan innehåller många röster. Hänvisningarna till predikan, visans innehåll, explikativa och applikativa moment företer en allmän predikande röst som inramar visan. Den döda varelsen sägs vara uttryck för Guds ord, Guds röst. Varelsen har ordet för att ibland delegera det åt dess missbildade delar som var och en talar. På några ställen ges uttryck för den motsträvige mottagarens röst – en röst som kraftfullt bemöts. Visan är i sin helhet mycket dialogisk och innehåller åtskilliga läsartilltal som den ovan citerade uppmaningen *Lär af Fontangen min*. Därtill kommer den kommenterande röst som å ena sidan befinner sig utanför visan såtillvida att dess innehåll inte ska sjungas fram, men å andra sidan befinner sig inuti visan, såtillvida att det handlar om fotnoter. Dessa kommentarer har som framgått av fotnot (b) ovan ett distanserat förhållningssätt till mottagaren. Titelns och fotnoternas sakliga ton kontrasterar mot den affekterade, dialogiska och didaktiska ton som präglar visan, men dessa olika enheter konvergerar likväl. Den sakliga fysionomiska beskrivningen i titeln och fotnot (b) underbygger innehållet i visan, eftersom den styrker händelsens autenticitet. Det finns över huvud taget en fysisk påtaglighet trycket igenom. Titeln innehåller fysionomiska detaljer, träsnittet konfronterar betraktaren med en abnorm fysionomi, visan ger en illusion av att den monstrosa varelsen sträcker ut sin röda hand mot mottagaren (*min röda hand jag recker Er*) och fotnot (b) förmedlar ytterligare detaljskildringar av kroppens abnorma skapnad. Hela trycket är upplagt så att mottagaren konfronteras med den skräckinjagande kroppen som i sin tur har i uppgift att få honom ta avstånd från flärd. Att dra moraliserande slutsatser ur ett liks kött och blod är långtifrån unikt för detta skillingtryck. I *Inbjudan till dissektion* (1677) relaterar Olof Rudbeck samtidens flärdfulla klädmode till kroppens förgängliga innandömen och lovar att *allt vad Saxen har uppdiktat till mans och kvinnors högfärd, det skall Eder i människans kropps uppskärande ögonskenligen i dag visas* (Gyllene Äpplen 1995: 468). Detta tänkande i analogier är kännetecknande för barockens kultur. Förmodligen kan också den avslutande grotesken

relateras till epokens kultur, närmare bestämt till odlandet av antiteser i barockens olika konstformer.

Intertextualitet:

inflytande från andra texter, genrer och diskurser

I detta avsnitt belyser jag inflytanden från andra texter, genrer och diskurser på monstervisorna. Jag frilägger inflytanden på kompositionsnivå, topiknivå, uttrycksnivå och melodisk nivå.

Kompositionsnivå och topiknivå

Som tidigare nämnts skulle man kunna säga att det finns en predikande röst i monstervisorna. Kompositionsmässigt innehåller visorna de flesta av de homiletiska moment som ingick i stormaktstidens predikan. Att visorna är besläktade med genren predikan framgår också på topiknivå. Hästbarnens andra visa, Fontangbarnet och Grismonstret innehåller en slags straffkatalog som förklaras utifrån en syndakatalog; Gud har straffat människorna med krig, missväxt och farsoter på grund av otukt, trolldom, dryckenskap, svärande m.m. Visornas uppräknningar av synder kan i sin tur relateras till syndakatalogen i Paulus Galaterbrev (5:19). Övriga monstervisor handlar om synden i stort eller om en enskild synd som flärd eller hädande. I gammaltestamentlig anda åskådliggörs Guds kollektiva bestraffning av samhället för individernas ogudaktiga leverne, eller som visan om Hundmannen uttrycker det:

16.

Men sedan sådant Gudz- Föracht
är så gemeen i Wäreckt bracht /
Oss alt Godt mon förswinna /
Wij see här många toome huus /
Toom är mång Brödkorg och mång Kruus.
Dyr Tijd sig låter finna

Genom *Wij see här* ... skapas en fiktion av att mottagaren förflyttar sig in i visans rum, att han står bredvid berättaren och skådar ut över armodet.

Vidare drar några monstervisor paralleller mellan mottagarnas stad, land eller befolkningstillhörighet och en stad, ett land eller en befolkning i de bibliska berättelserna. I Grismonstret dras en parallell mellan Kristianstad och Gomorra, i Hästbarnen mellan judarnas diaspora och hotet om

att detsamma kan drabba det svenska folket och i Fontangkalvens avslutande bön formuleras en parallell på följande vis:

Gifwe Gudh at i nu kunde / såsom
the i Nineve, Edra Synder marge-
lunde / medh stoor anger grafwa ned /
och af Hierta / Hugh /och Sinne /
sluta JESum i ditt Minne.

Här framträder Nineve (vars invånare enligt Jona 1–4 gjorde bot och bättring och därmed undkom Guds vrede) som föredöme.

Två av trycken, Fontangbarnet och Fontangkalven, ingår i en större diskurs om klädedräkter. De kan sättas i samband med förordningarna mot överdåd i klädedräkt under 1600-talets andra hälft och med predikningarna mot fontanger som ägde rum i kyrkorna (Grimberg 1916: 9ff, Wieselgren 1835: 418). Genom monsterskillingtrycken kunde ett predikoliknande budskap genljuda bortom kyrkans väggar. Genom att sjunga en monstervisa predikade man både för sig själv och för andra inom hörhåll. På så vis kunde folkuppfostrande budskap få djupare och mer vittomfamnande fäste än om de begränsades till kyrkorummet.

Uttrycksnivå

Precis som i övriga skillingtryckskategorier innehåller monsterskillingtrycken många formelartade uttryck som vandrar mellan texter i äldre tider. Jag ska begränsa mig till att nämna tre av dem:

O Du arma Mull och Aska: Denna metafor återfinns i Fontangkalven (strof 1) och något annorlunda formulerat i det danska trycket Människokalven (*Du er dog Jord og Aske*, strof 10). Den är även frekvent utanför skillingtryckens värld. Till exempel använder sig Jesper Swedberg av den i en straffpredikan från 1711 mot fåfänga: *Ah, vad högmodas du, arma mull och aska, som dock icke annat äst, än en slem träck den stund du ännu lever?* (ur *Gudelige dödstankar*, citerad i Grimberg 1922: 17). I alla dessa tre fall förekommer metaforen i en kontext som handlar om en specifik dödssynd – högmodet. Metaforen framhäver människans förgängliga villkor och tjänar därför till att rikta tanken bort från kroppens ytligheter till själens frälsning. Vidare skulle man kunna säga att metaforen ingår i barockens vanitasdiskurs, i den för den samtida konsten och litteraturen utmärkande upptagenheten med livets flyktighet. Bruket av inledande exklamation i de två svenska exemplen (*Oh, Ah*) förmedlar en känsla av veklagan och upprördhet som kan efterbildas hos mottagaren. De samtida predikohandböckerna rådde prästen att själv

låta sig uppfyllas av den känsla han försökte väcka hos åhöraren, så att denne kunde bli smittad av hans engagemang (Kreslins 1989: 55).

Plågors här: Detta uttryck finns återgivet ovan i bild 1 i texten som omger träsnittet av Kräftflickan. Jag har inte funnit några andra samtida svenska belägg, men uttrycket återfinns senare i Gudmund Adlerbeths tragedi *Ingiald Illråda* (1818: 90). I likhet med *Du arma mull och aska* vandrar det över text- och nationsgränser. Där om vittnar förekomsten av *Heer der Plagen* i tyska religiösa, skönlitterära och medicinska skrifter från 1700- och 1800-talen. Ytterst torde uttrycket härröra från en äldre bibelöversättning. I teologen Hans Melins översättning av Predikaren återfinns följande: *En här af olyckor och lidanden öfversvämmat menniskosläktet* (SAOB, spalt H 2058).

En annan internationellt förekommande uttryckstyp består av en uppmaning till den syndfulla mottagaren att resa sig upp och lystra till visans budskap. Uttrycket förekommer i regel i *exordium*, som i Grismonstret:

Stat op O Synder Arme /
Stat op aff Synden din /
Bed HERren sig förbarme

En liknande inledning återfinns i en engelsk skillingtrycksvisa från 1600-talet:

Aryse and wak, for Cristis sake,
Aryse, I say agayn;
Awake, all ye that synfull be,
(citerad i Würzbach 1990: 67)

Ordupprepning av detta slag (*epizeuxis*) rekommenderades av 1600-talets retorikhandböcker för att åstadkomma emfas och affekt (Olsson 1963: 343). Ovanstående exempel ger också prov på visornas höga grad av dialogicitet med mottagaren genom direkta tilltal och uppmaningar till rörelser, även om uppmaningen till rörelse i dessa fall är symbolisk. Vi har även tidigare sett uppmaningar till rörelser i inledningen som i Fontangkalvens *kom och hör wad iag tig råder*. Genom dylika inledningar iscensätts också förhållandet mellan sändare och mottagare: mottagaren positioneras som en syndare som måste komma till insikt om sin situation genom en bättre vetande sändare. Samtidigt har visornas uppmaningar till mottagaren att komma och lyssna att göra med skillingtryckens distributionssituation och med den muntliga traditionen där berättaren behöver tillförsäkra sig åhörarnas uppmärksamhet.

Melodisk nivå

Med visorna följer melodiangivelser. Populärast i mitt material är *Kommer hijt til migh / säger Gudz Son* som anges till visan om Kräftflickan, visan om Hästbarnen, Hundmannen 1 och Hundmannen 2. Det är en botgörelsepsalm av tyskt ursprung som återfinns under rubriken *Psalmer Öfwer några Söndags Evangelier* i 1695 års psalmbok. Det var praktiskt med melodiangivelser till kända psalmer, eftersom allmänheten redan var bekant med dem. Ändå är det förmodligen ingen slump att ovan nämnda skillingtrycksvisor ska sjungas till en melodi från en psalm på temat botgörelse. Genom valet av melodi kan uppmaningen till syndaånger ha förstärkts.

Sammanfattning och avslutande diskussion

Sammanfattningsvis består ett monsterskillingtryck av flera olika grafiska enheter med olika funktioner. Titeln verkar för att locka till köp, träsnittet torde ha en emblematisk funktion och visan är didaktisk. Inte minst involverar ett monsterskillingtryck många aktiviteter: titeln läses upp, träsnittet beskådas och begrundas, visan läses igenom, sjungas och åhörs.

Sändarförhållandena i ett monsterskillingtryck kan beskrivas på följande vis: Gud talar inte direkt till människan, utan genom att skapa ett slags emblem i form av en monstros kropp att dechiffreras. Kroppen avbildas i ett träsnitt och en tolkning av den avges i en efterföljande visa som har flera likheter med en predikan. Skillingtrycket saluförs sedan av en försäljare som marknadsför visan genom att sjunga den på gator och torg. Under processens gång bildas flera skikt av sändare, med Gud i det yttersta, predikaren i det mellersta och personen som köpt trycket och sjunger visan för sig själv och sin omgivning i det innersta.

Ett monsterskillingtryck kan omfatta fem centrala röster:

1. Guds röst genom föreställningen om att Gud yttrat sig genom en kropp.
2. Den monstros kroppens röst i form av avbilden på träsnittet.
3. Predikantens röst genom intertexten predikan.
4. Försäljarens röst genom den första strofens lyringsmedel och betoningen av skillingtryckets nyhetsvärde.
5. Modellmottagarens röst, en röst som framställs som en motröst till den predikande rösten.

Kvantitativt är det den predikande rösten som upptar mest plats eftersom den genomsyrar visan. Den har dessutom högre auktoritet än modellmottagaren, vars motröst tillrättavisas. Vidare är även Guds röst strukturellt underordnad den predikande rösten genom inbäddning.

I monsterskillingtrycken finns ekon från andra religiösa texter på temat synd, straff och bot; berättelser från bibeln framträder på ett metonymiskt vis genom omnämmandet av laddade namn som Gomorra och Nineve. Den mest använda melodiangivelsen *Kommer hijt til migh / säger Gudz Son* sätter in visan i botgörelsens sammanhang. För att återgå till Kristeva, visar valet av intertexter både på skillingtryckens tillkomst-situation och på de erfarenheter som aktiverades av mottagaren. Valet av intertexter och diskurser är kulturellt bundet. Stormaktstidens skillingtrycksköpare hade med all sannolikhet kännedom om den bibliska berättelsen om Nineve, varför den inte utläggs i visan, och om den psalmtext som melodiangivelsen pekade mot. Den svunne skillingtrycksköparen var förmodligen också förtrogen med bruket av döden som argument för att bättra sig och med föreställningen att en enskild kropp kunde vara analogiskt länkad till hans och hela landets situation. Han torde också ha satt visans struktur och tonlägen i samband med predikantens auktoritativa röst. Skillingtrycksförfattarna hade emellertid kunnat välja en helt annan typ av intertexter utifrån andra samtida perspektiv på deformerade kroppar. De hade kunnat välja att betrakta monstren ur icke-religiös synpunkt som *lusus naturae*, prov på moder naturens oändliga skaparkraft och integrera kontentan av texter som *Fasciculus Admirandorum Naturae – Der spielenden Natur Kunstwerke In Verschiedenen Missgeburten vorgestellt* (1679) i sin framställning. Men de gjorde inte detta val av intertexter för de till allmänheten riktade skillingtrycken. Valet av religiösa intertexter (Galaterbrevet, predikostrukturen, botgörelsepsalmen, Gomorra, Nineve m.m.) indexerar synd, straff och botgörelse. De verkar för att åstadkomma en inre omvälvning hos mottagaren, som kan leda till en förändring av dennes leverne. I de fall som upphovsmän finns utsatta handlar det om kyrkans män, och av innehållet och dispositionen att döma torde även de anonyma trycken ha samma kategori upphovsmän. Som Stina Hansson skriver, stöddes och kontrollerades den privata litteraturen av staten (Hansson 1997: 201). Stat och kyrka verkade för en folkuppfostrande religiositet under stormaktstiden och man skulle kunna säga att monsterskillingtryckens varningar för olika former av överträdelser (flärd, hädande, trolldom m.m.) utgjorde ett av medlen för att påverka folket i önskvärd riktning. Samtidigt gav monsterskillingtrycken mening åt svårt deformerade kroppar. Kropparnas tillblivelse framställ-

des som meningsfull mot bakgrund av rådande religiösa världsbild där Gud hade en avsikt med allt.

På uttrycksnivå har det visat sig att visorna innehåller formelartade uttryck som vandrar mellan texter och nationer. Dessa uttryck underlättar memorerandet av vistexterna. Likaså är fenomenet monstervisa en internationell företeelse; därom vittnar bl.a. Razovskys artikel. De formelartade uttrycken är intertexter och i vid bemärkelse också röster som bryter in i texten.

De olika rösterna i ett monsterskillingtryck kan motsäga varandra som i fallen med Hästbarnen, Fontangkalven och Fontangbarnet vars skratrande illustrationer respektive grotesk kontrasterar mot deras allvar samma visor. Tolkningen av den sällsamma skepnaden som *lusus naturae* ventileras vid sidan av den dominerande tolkningen av den som *monstrum*. Olika typer av röster kan även understödja varandra som i fallet med Fontangbarnet där monstrets affekterade predikande röst interfolieras med en saklig kommenterande röst som tecknar dess fysionomi. De stilistiskt olikartade rösterna samspelar genom att det är den abnorma fysionomin som bildar underlaget för den moraliserande didaktiska utläggningen. Modellmottagarens röst är förvisso en motröst, men den tillrättavisas och förekomsten av den tjänar i längden den predikande rösten.

Som tidigare nämnts hävdar Fairclough att heterogena texter är kännetecknande för tider av social förändring. Beträffande 1600-talets och det tidiga 1700-talets skillingtryck skulle jag snarare säga att heterogeniteten beror på andra faktorer: på ett annat sätt att organisera texter, på genren skillingtryck med dess indelning i olika visuella enheter, på att visan ingår i en formelpräglad muntlig kultur och på att den är skriven under en era med förkärlek för antiteser.

Litteraturlista

En förteckning över skillingtrycken i min korpus finns på s. 130.

Adlerbeth, Gudmund: *Poëtiska arbeten* bd 1. Stockholm, 1818.

Baazius, Johannes: *Inventarium Ecclesiae Sveo-Gothorum*. Linköping, 1642.

Bachtin, Michail: *Rabelais och skrottets historia*. Gråbo: Anthropos, 1986.

Bachtin, Michail: *Dostojevskijs poetik*. Gråbo: Anthropos, 1991.

Ballads and Broad-sides chiefly of the Elizabethan Period, ed. Herbert Collman. Oxford: Roxburghe Club, 1912.

Brott i skillingtryck: tre uppsatser. Per Andersson, Martin Bjersby och Eva-Stina Christiansen. Uppsala: Litteratur och samhälle 20, 1984.

- Daston, Lorraine & Park, Katharine: *Wonders and the order of nature 1150–1750*. New York: Zone, 1998.
- Den flerstämmige sakprosaen: nye tekstanalyser*, red. Johan Tønnesson. Bergen: Fagbokforlaget, 2002.
- Den svenska litteraturen I*, red. Lars Lönnroth & Sven Delblanc. Stockholm: Bonnier Alba, 1997.
- Dunthorne, Anna: "How to approach a Monster: A Comparison of Different Approaches in the Historiography of Early Modern Monster Literature", i: *History Compass* 6/2008, s. 1107–1120.
- Ekedahl, Nils: "Konungen och landet till nytta" – Andlig retorik och social disciplinering i en predikan av Haquin Spegel", i: *Kyrkohistorisk årskrift*, Uppsala: kyrkohistoriska föreningen, 1995, s. 39–61.
- Fairclough, Norman: *Discourse and social change*. Cambridge: Polity, 1992.
- Fairclough, Norman: *Critical Discourse Analysis: the critical study of language*. London: Longman, 1995.
- Fielder, Leslie: *Freaks: myths and images of the secret self*. New York: Anchor Books, 1993.
- Grimberg, Carl: *Svenska folkets underbara öden IV*. Stockholm: Norstedt & Söner, 1916, andra uppl. 1922.
- Gyllene Äpplen. *Svensk idéhistorisk läsebok*. Del 1, red. Gunnar Broberg. Stockholm: Atlantis, 1991.
- Hansson, Stina: "Privatlivets litteratur", i: *Den svenska litteraturen I*, s. 201–220.
- Hedin, Östen: "Vackra versar om den förskräckliga olyckan. Om olyckshändelser i skillingtryck", i: *Biblis* nr. 28, 2004, s. 16–31.
- Hellberg, Staffan: "Konflikter i grundskolans kursplaner för svenska", i: *Språk och stil* 18, 2008, s. 5–37.
- Hsia, Po-chia Ronnie: "A time for Monsters: Monstrous Births, Propaganda, and the German Reformation" i: *Monstrous Bodies/Political Monstrosities in Early Modern Europe*, red. Laura Lunger Knoppers & Joan B. Landes. Ithaca: Cornell University Press, 2004, s. 67–92.
- Jensen Skafte, Eva: "Negationer med komplex semantik i polyfonisk belysning", i: *Sproglig polyfoni. Tekster om Bachtin & ScaPoLine*, red. Rita Therkelsen, Nina Møller Andersen & Henning Nølke. Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 2007.
- Jersild, Margareta: *Skillingtryck. Studier i svensk folklig vissång före 1800*. Stockholm: Svenskt visarkivs handlingar 2, 1975.
- Johannisson, Karin: *Kroppens tunna skal: sex essäer om kropp, historia och kultur*. Stockholm: Norstedt, 1997.
- Josephson, Olle: *Vad läsarna läste: 1800-talets religiösa traktater*. Svensk sakprosa 10. Lund: Institutionen för nordiska språk, 1997.
- Kreslins, Janis: *Dominus narrabit in scripturis popolorum: A study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*, Stockholm, 1989.

- Kress, Gunther & van Leeuwen, Theo: *Reading Images. The Grammar of Visual Design*. London: Routledge, 1996.
- Kristeva, Julia: "Word, dialogue and novel", i: *Desire in language. A semiotic approach to literature and art*, ed. Leon Roudiez. Oxford: Blackwell, 1980, s. 64–91.
- Ledin, Per: "Med det nyttiga skola vi söka att förena det angenäma ...": *text, bild och språklig stil i veckopressens föregångare*. Svensk sakprosa 14. Lund: Institutionen för nordiska språk, 1997.
- Ledin, Per: "Intertextualitet, smärta och ett mångstämmigt Apotek", i: *Till Barbro: texter och tolkningar tillägnade Barbro Söderberg den 23 september 1997*, red. Roger Andersson & Patrik Åström. MINS 45. Stockholm: Institutionen för nordiska språk, 1997, s. 63–86.
- Mats Westerbergs Lefvernes Beskrifning*, utgiven av Margareta Hellquist. Västerås: Acta Bibliothecae Arosiensis 7, 1973.
- Nationalencyklopedin*, band 6. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker, 1991.
- Olsson, Bernt: *Spegels Guds verk och hwila. Tillkomsthistoria, världsbild, gestaltning*. Stockholm: Natur och kultur, 1963.
- Piehl, Friedrich: *Die Ornament-grotteske in der italienischen Renaissance – zu ihrer kategorialen struktur und entstehung*. Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1962.
- Razovsky, Helaine: "Popular Hermeneutics: Monstrous Children in English Renaissance Broadside Ballads", i: *Early Modern Literary Studies* 2.3, 1996.
- Sandblad, Henrik: *De eskatologiska föreställningarna i Sverige under reformationen och motreformationen*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1942.
- Schmuck, Wilhelm: *Fasciculus Admirandorum Naturae – Der spielenden Natur Kunstwerke In Verschiedenen Missgeburten vorgestellt*. Strasbourg, 1679.
- Schück, Henrik: *Ur gamla papper: populära kulturhistoriska uppsatser VI*. Stockholm: Geber, 1904.
- Sproglig polyfoni. Tekster om Bachtin & ScaPoLine*, red. Rita Therkelsen, Nina Møller Andersen & Henning Nølle. Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 2007.
- Stenberg, Göran: *Döden dikterar. En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen*. Stockholm: Atlantis, 1998.
- Swedberg, Jesper: *Schibboleth. Swenska språketz rycht och richtighet*. Skara 1716.
- Svenska akademiens ordbok*, Lund: Svenska Akademien, 1893–.
- Wieselgren, Peter: *Sveriges sköna litteratur: en öfverblick vid akademiska föreläsningar*. Del 3. Lund: Gleerups förlag, 1835.
- Würzbach, Natascha: *The Rise of the English Street Ballad, 1550–1650*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Ödman, Per-Johan: "Predikstolsbasunen och den runde vedergällaren. Predikan som folkuppfostran under 1600-talet", i: *1600-talets ansikte*, red. Sten Åke Nilsson & Margareta Ramsay. Lund: Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen, 1997.